

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1

Daxil olma: 03.01.2019

Qəbul olma: 05.02.2019

Səhifə: 140-144

ISSN: 2663-4414

UOT: 821(=512.1)

Maya Həsənli*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF/ GAM-4-BGM-GİN-2017-3(29)-19/14/5

QAZAX VƏ QIRĞIZ XALQLARININ REPRESSİYASI ƏDƏBİ KONTEKSTDƏ

Açar sözlər: repressiya, türk xalqları, Sovet imperiyası, qazax, qırğız

Key words: repression, Turkish people, Soviet empire, Kazakh, Kyrgyz

Ключевые слова: репрессии, тюркские народы, советская империя, казах, киргиз

XX əsr türk xalqlarının həyatında istər ictimai-siyasi, istərsə də ədəbi-mədəni baxımdan böyük nailiyyətlər, uğurlu hadisələrlə dolu bir dövr olduğu qədər ağır faciələrlə də yadda qalmışdır. 1918-ci ilin 28 mayında Şərqdə ilk respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Azərbaycanla bərabər Orta Asiyada yaşayan digər türk xalqları yaranmış şəraitdən istifadə edərək, müstəqillik uğrunda mübarizə aparmış və buna nail olmuşlar. Lakin müstəqillik, azad yaşamaq səlahiyyəti qısa zamandan sonra bolşeviklər tərəfindən amansızcasına, işğal yolu ilə Azərbaycan və Orta Asiyada yaşayan digər türk xalqlarının əlindən zorla alınmışdır. Altı yüz il ömür sürmüş, dünyanın üç qitəsinə öz hakimiyyətini yaymış böyük Osmanlı imperiyası da çətin sınaqlar qarşısında süqut etmiş, əvəzində isə minlərlə türk əsgərinin qanı bahasına böyük mücadilənin nəticəsində müstəqil Türkiyə Cümhuriyyəti qurulmuşdur.

Yarım əsr ərzində baş verən iki dünya müharibəsi bəşər tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Faciənin miqyasını imperialist düşüncə ilə dövlət idarə edənlər daha da genişləndirmişlər. İki dünya müharibəsi arasındakı zaman kəsiyində bolşevik imperiyasının işğalında olan türk xalqları repressiya adlanan ağır və faciəli mərhələdən keçmişdilər. Aparıcı ziyalılar, ədiblər, siyasi xadimlər, o cümlədən sadə vətəndaşlar qırmızı terror və ya Stalin repressiyası kimi tanınan kütləvi qırğının qurbanı oldular. Sovet hökuməti yeni yaranmış olan dövlətini gücləndirmək və ölkənin sabahı üçün “təhlükəli” olan qüvvələri təmizləmə istiqamətində cəza tədbirlərinə-repressiyaya başlamışdı. Dövrünün görkəmli adamları “xalq düşməni”, “pantürkist”, “panislamist”, “sui-qəsdçi”, “sosialist turançı” adları altında həbs edilir, sürgünə göndərilir, ağır katorqa işlərinə cəlb olunur, işgəncələrə məruz qalır və güllələnir, xüsusi edam üsulları ilə kütləvi qətl edilirdilər.

Bu taleyi bütün ağrı-acısıyla yaşayan xalqlardan biri qazaxlar oldu. Tarix boyu qazax torpaqları strateji baxımdan “bütün Asiyaya açılan qapı” vəzifəsini icra etmişdir. Çar Rusiyası dövründə bu torpaqların işğalı xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. 1865-ci ildə bu planın icrası tamamlandı: ucsuz-bucaqsız qazax bozqırı imperiyaya ilhaq edildi.

XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarında baş verən milli oyanış, istiqlal uğrunda mübarizə Qazaxıstanda da bir proses kimi vüsət aldı. Hələ 1906-cı ildə qazax türkləri Bökey xanın başçılığı al-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: mayaaxundova93@gmail.com

tında öz milli partiyalarını qurmuş, dövrün ziyalıları bu birlik altında birləşib xalqın milli şüurunun oyadılması, əhalinin savadlanması və nəticədə əsarətdən xilas olub müstəqillik əldə etmək uğrunda çalışdılar. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra yaranan əlverişli şəraitdən istifadə edən qazaxlar müstəqillik uğrunda fəaliyyətlərini daha da aktivləşdirdilər. Həmin ilin noyabr ayında qəbul edilən “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi” imperiyanın tərkibindəki ayrı-ayrı xalqlara, o cümlədən türk xalqlarına öz müstəqil dövlətlərini qurmaq hüququ verirdi. Elə həmin ildə də qazaxların milli partiyasının adı Alaş Orda kimi dəyişdirilir və qazax türkləri öz müstəqilliklərini elan edirlər. Alaş Ordanın öndə gedən üzvləri Əlixan Bökeyxan (1870-1937), Əhməd Baydursunoğlu (1873-1937), Miryaqub Dövlətoğlu (1885-1935), Maqcan Cumabayev (1893-1938) kimi təəssübkeş qazax ziyalıları idilər. Alaş Orda eyni zamanda qırğız ziyalılarının da müstəqillik uğrunda mübarizə ocağına çevrilmişdi. Bişkekdə Abdikerim Sadikov (repressiya qurbanlarından) partiyanın yerli şöbəsini açmış, qırğız öncülləri burada toplaşmışdı. Sonralar Stalin repressiyasının qurbanı olan Qasım Tınistanov (1901-1938) da Alaş partiyasının üzvlərindən idi. Qazax türklərinin müstəqilliyi uzun sürmədi və Bolşevik hökuməti vədinə xilaf çıxaraq yeni azadlığa çıxmış dövlətləri işğal edib SSRİ-nin tərkibinə qatdı. 1920-ci ildə müstəqilliyi qəsb edilən Alaş Orda da Sovet imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Sovet hökuməti 20-ci illərdən etibarən, ilk növbədə Alaş Ordaçılar olmaqla xalqın milli ideallarının daşıyıcılarına, istiqlalçı ziyalılarına, ictimai-siyasi xadimlərə qarşı təzyiqlərə, həbslərə başladı. “Qazaxıstanda, eyni zamanda digər türk dövlətlərində milli şüurun oyandığını görən sovet hakimiyyəti bunu əngəlləmək üçün düşünən beyinləri təsirsiz hala gətirir. Xalqın “ziyalılar qətləmi” adlandırıldığı 1936-1937-ci illər siyasi soyqırımda qazax ziyalılarının 80%-i güllələnir, bir qismi isə Sibirə sürgünə göndərilir” [1, s.181]. Bu dövrdə Qazaxıstanda Şakərim Kudaşberdiyev (1858-1931), Əhməd Baytursunoğlu (1873-1938), Miryaqub Dövlətoğlu (1885-1937), Maqcan Cumabayev (1893-1938), Səken Seyfullin (1894-1939), İlyas Cansuqurov (1894-1937), Beyimbet Maylin (1894-1938), Səttar Erubayev (1914-1937) kimi ədiblər “xalq düşməni” adı ilə ittiham olunaraq güllələnmişlər.

Qazaxıstanın Aqmola vilayətində “vətən xainləri”nin həyat yoldaşları üçün xüsusi düşərgə – ALJİR ("Акмоллинский лагерь жён изменников родины") yaradılmış, günahsız qadın və körpə uşaqlara işgəncələr verilmişdir. Qeyd edək ki, “xalq düşməni” kimi güllələnmiş istiqlal şairi Əhməd Cavadın (1892-1937) həyat yoldaşı Şükriyyə xanım da beş övladından zorla qoparılarq bu düşərgəyə göndərilmiş, 8 il yarım ALJİR-də işgəncələrlə dolu sürgün həyatı yaşamağı olmuşdur [2].

Əgər repressiya “millətçi-burjua tərəfdarları”nı ifşa etməyə, təmizləməyə yönəldilmiş bir siyasət kimi təqdim edilmişdisə, bolşevik hakimiyyətini yüksək coşqu və ürəklə qarşılayanlar da bu burulğanda boğulmağa məhkum olunmuşlar. Maqcan Cumabayev sovet ideologiyasına zidd olan əsərlərinə görə repressiyaya qurban getmişdisə, Miryaqub Dövlətoğlu, Səken Seyfullin, İlyas Cansuqurov, Beyimbet Maylin kimi qazax ədibləri kommunizm ideologiyası cizgisini aşan əsərlər yazmamışdılar. Buna baxmayaraq, “xalq düşməni” damğasına tuş gəldilər. Hətta İlyas Cansuqurov öz şeirlərində Leninizmə qarşı çıxanları, sovet ideologiyasını qəbul etməyənləri tənqid etmişdir. Bu isə prosesin təkcə ideoloji deyil, milli mahiyyət kəsb etdiyini və məqsədin yerli xalqların intellektual bazasını məhv etməyə yönəldiyini göstərir. Professor Bədirxan Əhmədov repressiyanın genezisindən bəhs edərkən yazır: “...repressiyanın anatomiyası çox mürəkkəbdir və onu bir-iki faktla məhdudlaşdırmaq və dərhal nəticələr çıxarmaq düzgün olmazdı. 30-cu illərin anoloji olmayan repressiya kabusu təkcə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağışuna alaraq xalqın şüurunun dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyata, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu (bunu isə artıq statistiklər heç cür hesablaya bilməz!). Neçə-neçə bədii düşüncə, mənəvi-əxlaqi dəyərlər məhv oldu, nəticədə ən böyük ziyanı xalq çəkdi. O xalq ki, onun adı ilə bu təmizlənmə “alqışlandı”, “satqınların”, “xalq düşmənləri”nin mühakiməsi “tələb edildi”. Bunu isə hər hansı bir fərdin kimisə satmasının, yaxud danos yazmasının üzərinə qoymaq

olmaz. Bunu bütövlükdə sistemin, hakimiyyətin, avtoritar rejimin adına yazmaq lazım gəlir” [3, s.186].

Səken Seyfullin qazax sovet ədəbiyyatının banisi, eyni zamanda da ilk qazax realist ədibi və ictimai-siyasi xadimi olmuşdur. Hər üç ədəbi növdə əsərlər yazsa da, daha çox şair kimi şöhrət qazanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Səken Seyfullin kommunist ideologiyasının əleyhinə çıxmamış, yeni sistemi, xüsusən də Lenini, Oktyabr inqilabını tərənnüm və mədh edən şeirlər yazmışdır. Qazax ədəbiyyatında ilk bioqrafik roman olan “Çətin yol, ağır keçid” (1927) əsərində də Səken Seyfullin Alaş Ordaçılara qarşı bolşeviklərin mübarizəsindən bəhs edir. Lakin qazaxların keçmiş həyatını, tarixini təsvir etməsinə görə tənqid edilir. Eyni zamanda da “millətçi xalq düşməni” Maqcan Cumbaevə kömək etməsi iddiası ilə ittiham olunaraq həbs edilir [4, s.318]. Səken Seyfullin həbs edildikdən sonra həyat yoldaşı Gülbəhram xanım “vətən xaininin həyat yoldaşı” olduğu üçün az yaşlı körpəsi ilə ALJİR-ə göndərilir. Burada səfalət, aclığa dözməyib ölən uşağının cansız bədənini ananın 3 gün qucağında saxlaması ədalətsiz və qəddar olduğu qədər ziddiyyətli bir rejimin hökm sürdüyünü göstərən ağırlı bir hadisədir [5].

Məlumdur ki, qazaxların xalq yazıçısı Muxtar Auezov 1949-cu ildə “Abay” romanının birinci hissəsinə görə Dövlət mükafatı, əsərin ikinci hissəsinə görə 1959-cu ildə isə Lenin mükafatı almışdır. İlk baxışda bu mükafatlarına görə bizə sovet rəhbərliyinin xüsusi rəğbət duyduğu, imperiyaya sadıq hesab etdiyi şəxslərdən biri kimi gəlsə də, keçmiş Alaş Ordaçı Muxtar Auezov dəfələrlə sorğuya çəkilmiş, hər zaman gözləm altında saxlanılmışdır. Bu qəribə fakt, təkcə M.Auezovun şəxsiyyətinə deyil, bir çox sovet vətəndaşının hər an “aparılma” qorxusu ilə yaşadığına bir nümunədir. Yəni repressiya dalğası təkcə fiziki deyil, eyni zamanda mənəviyyətinə təsir etmiş, insanlar qorxu və təhdid altında yaşamışlar.

Repressiya illərində qazaxlar kimi bənzər taleyi qırğızlar da yaşamışdır. Çar istilasından yaxa qurtarmamış sovet imperiyasının caynağına keçən qırğızlar acınacaqlı tale yaşamışlar. I Dünya müharibəsi illərində imperiyaya qarşı çıxan qırğızlar tarixdə Ürkün üsyanı (1916) adı ilə adlanan qiya-ma qalxmışdılar. Rusların nizami ordusu qarşısında zəif silahlanmış və pərakəndə döyüşən qırğızlar məğlub olmuş, üsyandan sağ qalanlar qonşu Çinə qaçmağa məcbur olmuşlar. Ürkün üsyanı zamanı minlərlə qırğız Çar qoşunları tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilmişdir. Qiyam sakitləşdikdən sonra da torpaqları rus mülkədarlarına paylanan qırğızlar evlərinə qayıda bilməmiş, nökr kimi işləməyə məcbur qalmışdılar. Bolşeviklərin gəlişinə sevinən əhalinin ümidləri yenə də puça çıxır, yəndən qırğızların müstəqillik arzuları yarımçıq qalır. İmperiya rəhbərliyi 20-ci illərdən etibarən formalaşmağa başlayan qırğız yazılı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinə qarşı təzyiqlər etməyə başladı. 30-cu illərin repressiyası qırğız ədiblərindən də yan keçmədi. Qırğızıstanın 137 nəfər görkəmli ictimai-siyasi xadimi, ədibi güllələnərək Bişkek yaxınlığındakı Çon-Taş adlı yerdə (əvvəllər kərpic zavodu kimi istifadə olunan) quyuda dəfn edilmişdir. Uzun illər keçdikdən, Qırğızıstan müstəqillik qazandıqdan sonra bu hadisənin üstü açılır.

Qırğız ədiblərindən Belek Soltonoyev (1878-1938), Abdurayım Şamatov (1892-1953), Kazıbek Mambetiminov (1901-1936), Şarip Kökönov (1884-1951), Börübay Konansarıyev (1896-1964), Sıdık Karaçev (1900-1937), Qasım Tınıstanov (1901-1938) kimi qırğız ədibləri də repressiya adlı qanlı faciənin qurbanına çevrilmişlər. Bayaq qeyd etdiyimiz kimi bu ədiblərin demək olar ki, hamısı sovet quruculuğu illərində yaradıcılığa başlamış və onların yaradıcılığında əsasən imperiyanın quruculuq siyasəti vəsf olunmuşdur. Onlardan Sıdık Karaçev Qızıl Ordunun əsgəri olmuş, bolşevik hakimiyyəti qurularkən basmaçılara qarşı savaşmışdır. Başqa sözlə, imperiyanın öz yetişdirməsi idi. 1934-cü ildə Qırğız yazıçılarının I Qurultayında pantürkist elan olunaraq Aalı Tokombayev tərəfindən “ifşa” edilir [6]. Nəticədə isə 1938-ci ildə edam edilənlərdən biri olur, əsərləri qadağan edilir. Qasım Tınıstanov əsərlərində qırğızların keçmişini təriflədiyi, yoxsul təbəqə ilə baylar arasında fərq qoymadığı üçün tənqid edilmişdir. Stalin qurbanı olmuş ədib 1938-ci ildə yoxa çıxmış, bir daha xəbəri alınmamışdır. Stalin repressiyasının qurbanı olmuş qırğız ziyalılarının dəfn olduğu Çon-Taş 1991-ci ildə aşkarlanır. Həmin məzarlıq orada gözətçi işləmiş Abıkan Kuduralı-

yevin qızına danışdıqları əsasında müəyyənləşir [7]. Dəfn olunanlardan yalnız dördünün şəxsiyyətini müəyyən etmək mümkün olur. Onlardan biri də görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun atası Torequl Aytmatov olur. Yazıçının “Gün var əsrə bərabər” romanında təsvir etdiyi Ana beyitə uyğun olaraq məzarlıq Ata beyit adlandırılır və qırğızlar üçün bu gün də “yaddaş kitabı” funksiyasını icra edir.

Beləliklə, 1937-1938-ci illər qazax və qırğız xalqlarının yaddaşında faciəvi miqyası ilə qaldı. 20-ci illərdən başlanan proses bu illərdə zirvə nöqtəsinə çatdı. Qırmızı terror kütləvi hal alaraq dövrün görkəmli elm adamlarını, ədiblərini, mədəniyyət xadimlərini ölümə məhkum etdi. Nəticədə elmin inkişafına, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə böyük zərər vurdu. Əhməd Cavadın oğlu Yılmaz Axundzadə Stalinin repressiya siyasətindən danışarkən qeyd edir ki, “(Stalin – M.A.) savadsızları idarə edə bilmək üçün ziyalıları öldürməli olmuşdur” [2, s.194]. Üstəlik repressiyaya qurban getmiş insanların ailələrinə də “xalq düşməninə ailəsi” damğası vuruldu və uzun müddət basqı və təzyiq altında yaşamağa məcbur oldular. Ümumilikdə Sovet imperiyası repressiyayı 3 mərhələdə aparmışdır:

- 1920-ci illər repressiyası; Qurbanlar isə əlbəttə ki, birinci növbədə bolşevik Rusiyasının əsas məqsədlərini başa düşən, xalqın milli şüurunun məhvinə əngəl olmağa çalışan aparıcı ziyalılar oldu. Digər tərəfdən də məcburi kollektivləşdirməyə razılıq verməyən QULAQ adlandırılan burjua sahibkarları hərəkatın qurbanlarına çevrildilər.

- 1930-cu illər Stalin repressiyası; 1937-ci ildə Stalin xalq düşmənlərindən təmizlənmə əmri vermişdir. Buna görə də 1937-1938-ci illər repressiyanın ən amansız və kütləvi hal almış dövrü olmuşdur.

- 1940-cı illər repressiyası; 1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başladığı zaman ziyalıların kütləvi repressiyası bir qədər səngisə də, müharibə xəyanətkarları və düşmən tərəfə əsir düşmüş insanlara qarşı cəza tədbirləri davam edirdi.

1953-cü ildə Stalin vəfat etdikdən sonra nisbətən yumşalma və şəxsiyyətə pərəstişin tənqidi dövrü başlasa da, heç kəs “xalq düşməni” damğasından, əleyhinə istifadə olunacaq “danos”lardan tam sığortalı deyildi. 1956-cı ildən sonra ümumi bəraətlər verilməyə başlansa da, repressiya qurbanlarının yaxınları illərlə bu qırmızı terrorun əziyyətini çəkmiş oldular. Ədəbiyyatımız isə uzun illər “xalq düşməni” kimi tanıtılan ədiblərin yaradıcılığından, əsərlərindən məhrum qaldı. Yalnız 1991-ci ildə - SSRİ adlanan “millətlər zindanı” süquta uğradıqdan və xalqlar öz istiqlaliyyətlərinə qovuşduqdan sonra repressiyaya obyektiv qiymət verilməyə başlandı. Bu cinayətin qurbanı olmuş ədiblər tam bəraət aldı və onların həyat və yaradıcılığı müstəqillik ideyalarına uyğun olaraq tədqiq edilməyə başlandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Kafkasyalı A. Bağımsızlıqların 20. yılında kazakların istiklal mücadelesi tarihine bir bakış // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1, Yaz 2012.
2. Ahundzade Y. Ahmed Cevad – Stalin'in mirası – Azərbaycan'ın en büyük aydınlarının yok edilmesi // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. C.VIII, Sayı 1, İzmir, 2008.
3. Əhmədov B. Ədəbiyyat və repressiya; xarakteri, genezisi və yanaşma meyilləri //Azərbaycan jurnalı, 2012, № 3.
4. Kokybassova G. Kazak şairi Saken Seyfullin ve eserleri üzerine // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/1, Winter 2008.
5. Altımuşova Z. 1920-1930'lu yıllarda Kırgızistan'da Sovyet repressiya siyasətinin çocuklar üzerindeki etkisi // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 17/1, Yaz-2017.
6. Gürsoy-Naskali E. Sovyet türk edebiyatı // Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, TDK, Ankara, Nisan, 1996.
7. Diykanbayeva M. Hatıralar ışığında Cengiz Aytmatov ve Eserleri // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 4/1, 2015.

**REPRESSION OF KAZAKH AND KYRGYZ
PEOPLE IN LITERARY CONTEXT**

SUMMARY

After USSR was established in 1922, the government started collective imprisonments that led to the executions in order to empower the new government and get rid of the powers that are "dangerous" to the future of the country. The first victims were the leading nationalist intellectuals of the people. Research work gives information about the Kazakh and Kyrgyz writers that were the victims of the Stalinist repression. The reasons of the Turkic writers' repression before Red Terror and in 1937-1938 have been investigated.

**РЕПРЕССИИ КАЗАХСКОГО И КИРГИЗСКОГО
НАРОДОВ В ЛИТЕРАТУРНОМ КОНТЕКСТЕ**

РЕЗЮМЕ

После создания СССР в 1922 году правительство приступило к коллективным задержаниям, которые привели к казням, чтобы дать власть новому правительству и избавиться от «опасных» сил для будущего страны. Первыми жертвами стали ведущие националистические интеллектуалы народа. Исследования пролили свет на казахских и киргизских авторов, которые стали жертвами сталинских репрессий. Были расследованы причины подавления тюркских писателей против Красного террора и в 1937-1938 годах.